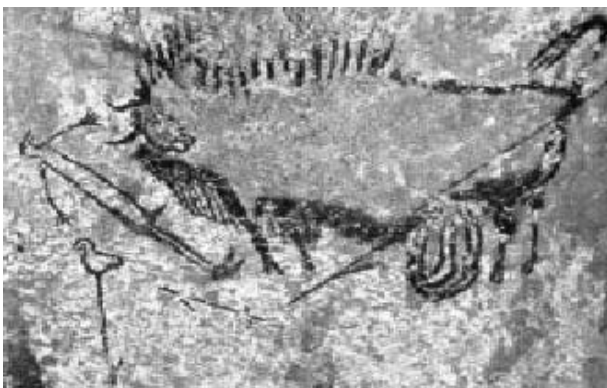

Naturalista művészeti alkotások az őskőkorban

A paleolitikumból származó első műalkotások már a 19. század második felében előkerültek, (elsőként 1864-ben a Périgord közelében fekvő Laugerie-Basse-barlangból, a később „Venus impudique”-nak (Szemermetlen Vénusz) elnevezett szobrocska), de csaknem fél évszázadig tartott, míg valamennyi őskorkutató elismerte, hogy a barlanglakó ősember készítette őket. Az elmúlt 150 esztendőben tömegével hoztak felszínre mobilis tárgyakat (szobrok, egyéb faragványok), és megismerhettük az őskori ember immobil (barlangrajzok, domborművek, sziklafalkarcolatok) alkotásait is. 2009-ig összesen 702 emberábrázolás került elő, amelyek közül 74 (10,5%) ábrázol férfit (Angulo Costa et al. 2009, 2011). Se szeri, se száma az őskori művészetekkel foglalkozó monográfiáknak, szakcikkeknek, azonban elvétve tárgyalják (jó, ha megemlítik) bennük azokat a „műtárgyakat”, amelyeken a nemi szerveket, a közösülést jelenítette meg távoli elődünk. Amikor az őskori ember alkatával, tápláltsági állapotával foglalkozó munkáimat készítettem, feltűnt, hogy idoljaikon, domborműveiken többnyire nőket, míg a barlangrajzokon többségében férfiakat ábrázoltak (Duhard 1996, Józsa 2008, 2009, 2010, 2011c). A szobrocskák egy részén hangsúlyosan feltűntették a vulvát (Bahn 1986), míg egyéb faragványaikon nagy gonddal ábrázolták a péniszt (Angulo Cuesta – Díez 2006, 2007). Megkíséreltem összegyűjteni, csoportosítani és elemezni ezeket az alkotásokat, kere-

1. ábra. A Lascaux-barlang falfestménye

ken ötszáz ilyen jellegű „műtárgy” képeit vizsgáltam meg. Valamennyi a *Homo sapiens archaicus* alkotása, mindegyik az őskőkor hozzánk közelebb eső periódusából származik. Az aurgnacion (35 000–25 000 év BP¹) és gravetti korszakból (25 000–18 000 év BP) viszonylag gyér, a solutréi (18 000–15 000 év BP) és főként a magdaléni (18 000–11 000 év BP) időszakból nagyobb számú lelet maradt ránk.

Péniszábrázolások

Mind a barlangrajzokon, mind a faragványokon többféle módon, de valamennyi alkotáson erekcióban, olykor eltúlzott méretűnek mintázták meg. A barlangfestmények közül a legismertebb a Lascaux-üreg falán egy megsebzett bölény előtt fekvő férfi, amint mozdulatlanul, de félreismerhetetlen erekcióval várja támadóját (1. ábra).

Az eltúlzott méretű péniszt néha antropomorf (bölény- vagy szarvasfejű, de embertestű) alakon örökítették meg. Úgy tűnik az őskori művész gyakorta fejezte ki magát ilyen módon, ismerünk vadászjeleneteket, hangszeren játszó (bölényszerű) lényt (Józsa 2011d), „varázsló” ábrázolásokat. Nincs rá egységes magyarázat, miért rajzolta (festette) olykor ilyen, máskor valóságos emberalakra. Minden esetre akár emberi, akár valamilyen antropomorf megjelenítést alkalmazott, mindig feltűnően nagy, erektált pénisszel ábrázolta hímnemű alakjait. Kivételes (alig egy-két alkalommal fordul elő), hogy nőket ábrázoltak antropomorf lényként. Azt gondolom, nem túlzok, ha úgy vélekedem, hogy a férfiasságnak, a nagy és merev fallosznak az őskőkor embere (is) különleges jelentőséget tulajdonított. Ám a pénisz nemcsak hosszúnak, hanem aránytalanul vastagnak is látszik néhány alkotáson (3. ábra). A Brasempouy-ban előkerült férfitorzó az egyetlen, amelyről vizsgálója azt állítja, hogy „mikropéniszt” ábrázol (Duhard 1996).

Emberi testtel, de gyakorta madárfejjel rajzolták több barlang falára azokat a férfiakat, akiknek szintén merevedésük volt (2. ábra).

2. ábra. Balról jobbra: a franciaországi Lascaux-, a spanyol Hornos de la Peña- és az Altamira-barlangokból származó rajzok

Máig megoldatlan rejtély, hogy miért rajzoltak (festettek) madárfejet e férfiaknak és elvéve nőknek. Arra sincs magyarázat, hogy a nemi szőrzetet miért ábrázolták mindössze néhány alkotáson (főleg nőkn). Ugyancsak ritkán ábrázolták a heréket, amiből néhány kutató (tévesen) arra következtetett, hogy a képek kasztrált férfiakat mutatnak.

Különösen sok erotikus alkotást (domborműveket, szobrocskákat, sziklarajzokat), fedeztek fel Laussel lelőhelyen (lásd alább), többek között a „kőkori Priapusnak” nevezett alakot (3. ábra). A híres lausseli Vénusz jobb kezében tartott tülkön látható haránt rovásokból arra következettek, hogy ez az évi menstruációs ciklusok számát jelölné. A lausseli leletek sok egyéb feltételezésre, olykor bizarr következtetésre adtak okot.

Egyedülálló a spanyolországi Ribeira de Pissos-barlang falán talált alkotás, amely a kézenfekvő magyarázat szerint (Angulo Cuesta – Díez 2006) ejakulációt ábrázol. A spanyol szerzők feltételezik, hogy a rajz maszturbációra utal. A pénisz eltúlzott méretére jellemző, hogy ha (képzeletben vagy rajzon) függőleges irányba fordítjuk, akkor éppen az ábrázolt alak hónaljáig ér.

3. ábra. A lausseli (Franciaország) „Priapus”

Olykor teljes testű férfi- és női torzó körvonalai ismerhetők fel a sziklarajzon,

mindkettőn jól kihangsúlyozott nemi szervekkel, a női torzón még az emlőket és a vénusz-háromszöget is megjelölték.

Ritka esetben kőlapra karcolták a férfialakot (sajnos a korong másik fele megsemmisült), szintén erektilt, de kivételesen méretarányos pénisszel.

Nem tudjuk mi lehetett a rendeltetése azoknak a mészkőből, mamutagyarból és mamutcsontból készített többféle alakú péniszeknek, amelyek nagy számban (2009-ig 96 darab) kerültek elő (Angulo Costa et al. 2011). Nincs elképzelés arról, mi lehetett a rendeltetésük, használták-e valamire ezeket a tárgyakat, esetleg ékszerként vagy védő ereklyeként magukra akasztva hordták? Ez utóbbi lehetőség mellett szól, hogy némelyikbe lyukat fúrtak (4. ábra). Alig elfogadható az a magyarázat, hogy a faragott péniszeket nők használták volna önkielé-

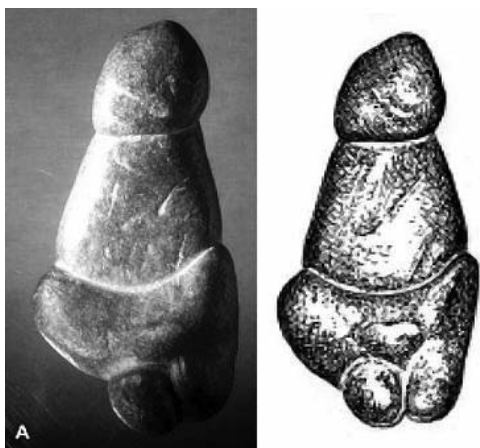

4. ábra. Gorges d’Enfer, La Madeleine, Blanchard, Castanet lelőhelyekről előkerült, mamutagyarból, mészkőből, csontból faragott péniszek. A kinagyított részleten jól látszanak az egyenes és hullámvonalakból álló díszítések

gítésre (Duhard 1996). Egyeseket, amelyeknek egyik vagy mindkét végén péniszt faragtak ki, „jobb híján” (László 1958) „parancsnoki botnak” neveznek (a 4. ábrán felülről a második kép). E „műtárgyak” különböző formájú és arányú hímtagokat ábrázolnak. A változó méretű (4–20 cm hosszúságú) falloszok döntő többségén a fityma nem látszik, amiből számos szerző arra következtetett, hogy már az őskorban is végeztek körülmetélést, esetleg valamennyit visszahúzott preputiummal tüntették fel (Angulo Cuesta – Díez 2006, 2007, Duhard 1996, Taylor 1996). Kétségtelen, hogy nemcsak a mobil faragványokon (4. ábra), hanem a csontokra vagy a barlangok sziklafalába karcolt péniszeken is ritkán látható fityma. Nem bizonyítható, de el sem vethető annak lehetősége, hogy az őskorban is ismerték és gyakorolták a körülmetélést. A magdaléni korból (a franciaországi

Madeleine lelőhelyen) olyan rendellenes alakú, görbe péniszfaragványt találtak, amiből egyes szerzők (Duhard 1996, Angulo Cuesta – Díez 2006) azt a következtetést vonták le, hogy a tárgy Peyronie-kóros² hímtagot ábrázol. Bár elvi lehetőségét nem zárhatjuk ki, nem tartom valószínűnek, hogy ez a betegség előfordult akkoriban, s azt sem, hogy éppen ennek következtében létrejött alaki eltérést (25 fokos görbület) tartottak szükségesnek megörökíteni. A kórkép napjainkban nem ritka (kb. 1%-os gyakoriságú), de nem okoz panaszt vagy funkciókiesést, a pénisz deformáltságát többnyire alaki variánsnak tartják, kezelést nem igényel. Figyelemre méltóak Angulo Cuesta és munkatársai (2011) megfigyelései. A szerzők 42 darab, a magdaléni korszakban (15 000–11 000 BP) készített péniszt ábrázoló tárgy közül 30 alkotáson dekorációt találtak. Leggyakrabban vonalakkal, pontokkal (4. ábra, felülről a második és a kinagyított kép), síkidomokkal, de egyes esetekben emberi vagy állati alakkal díszítették őket. Úgy vélik, hogy ezek az ábrázolások skarifikációt, esetleg tetovált formációkat vagy piercinget ábrázolnak. Nehezen képzelhető el, hogy a paleolitikum emberének eszébe jutott volna a saját hímtagját ilyen módon díszíteni, vagy hogy ezzel bármit is ki akart volna fejezni. Valószínűleg sohasem tudjuk meg, hogy mit jelentenek a péniszábrázolásokon a „dekorációk”.

Igen érdekes az a szobrocska amely péniszformájú női (?) idolt jelenít meg. Nem tudjuk mi lehetett a célja a művésznek, és a milandes-i magdaléni korú alkotásnak nincsen párja a leletek között (5. ábra).

5. ábra. Falliform női szobrocska (természetes képe és rajza) Milandes lelőhelyről

Vulvaábrázolások

Ellentétben az „izolált” péniszszobrocskákkal, a női nemi szervet ritkán ábrázolták önmagában. Ezzel szemben feltűnő, hogy a parányi

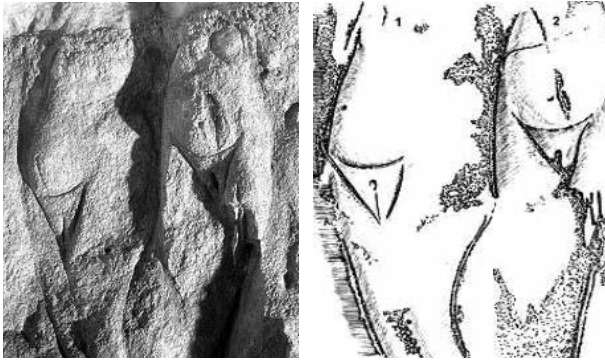
6. ábra. A moravanyi Vénusz (7,6 cm) korát 22 800 évre becsülik. Az idol a Szlovák Tudományos Akadémia Archeológiai Intézetének gyűjteményében, Nyitrán található

idolokon is milyen gondossággal mintázták meg a szeméremrét, olykor a tátongó vulvát. Hasonlóan a péniszidolokhoz, a női szeméremtest méreteit is eltúlozták. A tizenéves leányka szobrocskáján éppen olyan jól kivehető az irreálisan meghosszabbított szeméremrés, mint az élemedettebb nőkéin (6. ábra.). A monpazier-i Vénuszon hatalmas, tátongó vulva látható, a vénuszdombot szintén nagyobb méretűre mintázták (mint amekkora a valóságban). A Kárpát-medencében, a Vág folyó partján található Moravany nevű

helységben találták meg azt a szobrocskát, amelyen a kissé elhízott, nagy, lógó mellű (feltehetően élemedett korú) nőalaknak gondosan kimunkálták a szeméremrését (6. ábra). Arra is akad példa, hogy a külső nemi szervek egyik variánsát mintázták meg, amikor a kisajkak megnagyobbodásuk miatt mintegy „kilógnak” a nagyajkak közül.

Viszont alig fordul elő némely szobrocskán, hogy a szeméremszőrzetet ábrázolták vagy akárcsak jelezték volna. Ritka kivételnek számít az Angles sur Anglin-barlang domborműve, amelyen a női nemi szőrzet jellegzetességét határozott vonallal adták vissza (7. ábra). A kutatók egy része „a férfifantázia szüleményének” tartja azt a barlangrajzot, amelyen egy női altestre bölényfejű (férfi)alakot rajzoltak, úgy hogy az kelti a fanszőrzet benyomását (8. ábra).

Nemcsak az idoloikon munkálták ki nagy gondossággal a szeméremtájukat, hanem a jóval kisebb számban fellelt barlangi domborműveken is. Ezek nagy része nem is a teljes testet, hanem csak a váll és a térd közötti részt ábrázolja (7. ábra). Viszonylag ritka, hogy a női nemi szervet barlangrajzon jelenítsék meg. Ta-

7. ábra. Angles sur Anglin-barlang falán talált női dombormű-torzók természetes képe és sémás rajza a magdaléni időszakból

láló elnevezése a Gabillou barlangjában fellelt sziklarajznak a „nőgyógyászati póz” (Duhard 1990). Még ritkábban került elő olyan szobrocska (ellentétben a péniszábrázolásokkal), amelyeken kizárólag a vulvát mintázták meg.

Nagy ritkaságnak számít a kőre vagy palalemezre karcolt női test. A tolentinói Vénusznak zoomorf fejet sejtethetünk, a test, a végtagok, az emlők és a jól kihangsúlyozott szeméremtájék azonban női alakot mutatnak.

Végigtekintve a vulvaábrázolásokon meg kell állapítanunk, hogy a női nemi szervet éppen annyira kihangsúlyozták, mint a falloszt. Szemben a péniszt mintázó „műtárgyakkal” a női nemi szerveken nem vehető ki „dekoráció” nyoma.

A terhesség megjelenítése

A terhesség ábrázolása szobrocskákon a leggyakoribb (9. ábra), 97 női idoból 7-nél állapítottam meg graviditást (Józsa 2008, 2010), ám egyéb műalkotásokon elvélve ismerhetjük fel.

8. ábra. „A férfifantázia szüleményének” tartják a Ceiling község közelében lévő Chauvet-barlang 29 000 – 32 000 évesre becsült sziklarajzát

9. ábra. A monpazier-i (Franciaország) Vénusz I. zöld szteatitból. Korá kérdéses, valószínűleg 16–20 000 BP. Zsírfarú, terhes asszony

Ilyen ritka kivétel a Lauge-rie–Basse-barlang domborműve, amelyen egy rénszarvas lábai között fekvő terhes nő látható. A viselőségük 6–8. hónapjában járó asszonyokat ábrázoltak, a leleteken sem korai terhességet, sem a szülés előtti állapotot (amikor a méh „leszáll”) nem látunk. A ránk maradt

alkotások számából arra következtethetünk, hogy a terhesség iránt nem mutattak olyan érdeklődést az őskori társadalmakban, mint a nemi szervek vagy a szexuális aktus iránt.

A közösülés ábrázolása

A szexuális aktust, illetve annak félreérthetetlen „előkészületeit” mind állatoknál, mind emberek között megörökítette a kőkori alkotó, többnyire barlangrajzok (karcolatok) formájában. Ezekből arra lehet következtetni, hogy akkoriban is többféle testhelyzetben történt a koitusz (10. ábra). Duhard (1989, 1990) úgy véli, hogy az őskőkori „more animalium” (állatok módjára) végzett közösülés lehetett a leggyakoribb. Ennek ellenére szép számmal láthatunk olyan alkotásokat is, amelyeken ettől eltérő pozícióban történik az egyesülés. Olykor egészen különleges testhelyzetben végzett

10. ábra. A Los Casares- (A) és a La Marche- (B) barlangban (Spanyolország) talált magdaléni korú rajzokról készített másolat

11. ábra. Az Addaura-barlang (Spanyolország) falán talált bekarcolt alakok között egy szexuális aktus is megfigyelhető

párosodást is megörökített a paleolitikum művésze. Az egyik bekarcolt műből (11. ábra), arra lehet következtetni, hogy az őskorban az aktus nem volt intim cselekmény, hanem mások előtt is megtörtént.

A szexuális aktus extragenitális formáiról (felláció, cunnilingus, anális koitusz stb.) nem maradt fenn ábrázolás. Kérdéses, hogy ezeket ismerték-e, gyakorolták-e az őskorban.

Egy megdöbbentő sziklarajz

A Penascosa-barlangban (Spanyolország) ránk maradt, az átmeneti kőkorból (kb. 10 000 éve) készült sziklarajz az állattal való közösülésre (zoofília, bestializmus) utal (12. ábra). Ez azért meglepő, mert a korábbi elképzelések szerint csak az állatok háziasítása után került sor ilyen aktusra. Valóban, a vadászó-gyűjtögető társadalmak alkotásai közül ez az (eddig fellelt) egyetlen ábrázolás, amely azt bizonyítja, hogy az ember korábban került szexuális kapcsolatba az állatokkal, mint ahogy megszelídítette őket. Nem érthető, hogy miért fordult patás „partneréhez” az őskori férfi, hiszen abban az időben semmiféle tabu nem szabályozta a szexuális

12. ábra. A Penascosa-barlangban (Spanyolország) talált, zoofiliát mutató rajz

életet, s az első tiltások is csak évezredek múlva mutathatók ki, ti. az anyával és a gyermekkel folytatott közösülés tilalma (Aberle et. al. 1963, Debetz 1961, Szemjonov 1973).

Következtetések

A paleolitikum művészei azokat a tárgyakat, élőlényeket, eseményeket örökítették meg, amelyek érdeklődésük középpontjában álltak. Értethető módon az állatábrázolások a leggyakoribbak, mert a vadászat biztosította a legfontosabb ételmet, az

elejtett állatok szöveteit (bőr, bunda, inak, csontok stb.) hasznosították, azok is nélkülözhetetlen részei voltak életüknek. A ragadozókkal küzdöttek, gerezdjüket nagyra értékelték (egyes vélemények szerint húsukat sem vetették meg), ezért szerepelnek szép számban a növényevő állatok mellett (köztük) a barlangfestményeken. Ritkábban jelenítették meg önmagukat, hordáik tagjait. Nem tisztázott, miért tapasztalható különbség a nők és a férfiak ábrázolási módja között. A parányi szobrocskák döntő többsége asszonyokat mintáz (Józsa 2008), kevesebb, ám mégis tekintélyes számú dombormű ugyancsak női testet (vagy annak egy részét). Ezzel szemben a barlangrajzok között csekély számú nőt ismerhetünk fel. A férfiak ábrázolásmódja éppen fordítottja az előbbinek. Alig készült teljes testet ábrázoló férfiudol, azonban a sziklarajzok, karcolatok, festmények többnyire férfiakat vagy férfijellegű antropomorf lényeket örökítették meg. A hímtagot (a festményeken és az idolon egyaránt) szinte kivétel nélkül merev állapotában, eltúlzott méretekkel ábrázolták. Külön kell szólni a péniszidolokról, amelyek rendeltetéséről máig sincs egységes vélemény. Ha figyelembe vesszük, hogy mind a női, mind a férfi nemi szerveket milyen nagy számban és milyen naturalisztikus ábrázolásmódban örökítették meg, arra a következtetésre juthatunk, hogy a genitáliák érdeklődésük középpontjában állhattak, s a közösülés (maga a cselekmény) is foglalkoztathatta az őskori művészeket és valószínűleg társadalmuk többi tagját is. Ezt látszik megerősíteni, hogy nemcsak a témánkba vágó „műtárgyak” között, hanem az emberábrázolások közt sem találkozzunk serdületlen (a nemi életre

még alkalmatlan) gyermekkel. Promiszkuitásban éltek, tehát elvileg a közösség minden tagja szexuális kapcsolatot létesíthetett egymással (Aberle et al. 1963, Debetz 1961, Szemjonov 1973). Nem ismerték a közösülés és a megtermékenyítés közötti kapcsolatot, alkotásaikkal feltehetően „csak” a szexuális aktus örömszerző voltának hódoltak. Nem gondolnám, hogy az (itt csak töredékében bemutatott) alkotások a nemi vágy felkeltését szolgálták, erotikus vagy pornográf tartalmat hordoztak volna. Úgy vélem, hogy a számukra különösen fontos tárgyak, élőlények, testrészek, cselekmények közül éppen olyan természetességgel jelenítették meg a nemi szerveket, a közösülést, mint például a vadakat.

Nyitott kérdés marad a péniszidolokon fellelt „dekoráció”, valamint az, hogy a falloszt többnyire fityma nélkül ábrázolták. Érdekesnek, de kevésbé elfogadhatónak gondolom Angulo Cuesta és munkatársai (2011) véleményét, ti. hogy az őskőkori emberek tetoválással, skarifikálással, piercing behelyezésével „díszítették” volna péniszüket. Másik felvetésük (amit többen is elképzelhetőnek tartanak) a kőkori circumcisióról, elgondolkodtató (Angulo Cuesta – Díez 2006, 2007, Duhard 1996, Taylor 1996), de véleményem szerint nem bizonyítható. Igaz, a barlangi ősember más ábrázolásai a csonkító beavatkozások gyakori voltára utalnak. A spanyolországi barlangokban számos olyan kézlenyomatra bukkantak, amelyekeken egy vagy több ujjról hiányzott néhány perc (Józsa 2011a, 2011b). Néprajzi párhuzamok alapján feltételezhető, hogy a gyász jeleként csonkították meg ujjait. Am ilyen analógiát a körülmetélés esetében nem tudunk találni. Nem tartom valószínűnek, hogy egészségügyi okok (fitymaszűkület, fityma alatti gyulladás) miatt végeztek volna a paleolitikum férfiai circumcisiót.

Jegyzetek

1. BP = before present, napjaink előtt.
2. A Peyronie-kór a tenyéri bõnye Dupuytren-betegségével analóg, kötőszöveti zsugorodással járó elváltozás, amely azonban sem közösülési, sem megtermékenyítési károsodást nem okoz.
3. A „hottentotta kőtenyér” esetén a kisajkak megnagyobbodtak, kitüremkednek a nagyajkak közül

Irodalomjegyzék

Aberle, D. F. – Bronfenbrenner, U. – Hess, E. – Miller, D. R. – Schneider, D. M. – Spuhler, J. N. (1963): The incest

taboo and the mating patterns of animals. *American Archeologist* 65: 2–34.

Abramov, A. – Anikovich, M. – Bader, N. – Boriskovsky, P. – Lubin, V. – Praslin, N. – Rogachev, A. (1984): *Archaeology of the USSR*. Nauka, Moszkva.

Angulo Cuesta, J. – Díez, M. G. (2006): Diversity and meaning of masculine phallic palaeolithic images in Western Europe. *Actas Urol. Esp.* 30: 254–267.

Angulo-Cuesta J. – Díez, M. G. (2007): El significado de la erección, la genitalidad y otras representaciones de índole urológico en el imaginario paleolítico. *Arch. Esp. Urol.* 60: 845–858.

Angulo Cuesta J. et al. (2009):

Angulo Cuesta J. – Díez M. G. – Martínez M. (2011): Phallic decoration in paleolithic art: genital scarification, piercing and tattoos. *J. Urol.* 186: 2498–2503.

Bahn, P. (1986): No sex, please, we're aurignacians. *Rock Art Research* 3: 99–106.

Debetz G. F. (1961): *The social life of early paleolithic man*. Viking Fund. Publ., New York.

Duhard J. P. (1989a): *Le réalisme physiologique des figurations féminines sculptées du Paléolithique supérieur en France*. Bordeaux.

Duhard J. P. (1989b): La gestuelle du membre supérieur dans les figurations féminines sculptées paléolithiques. *Rock Art Research* 6: 105–117.

Duhard J. P. (1990): Le corps féminin et son langage dans l'art paléolithique. *Oxford Journal of Archaeology* 9: 241–255.

Duhard J. P. (1991): The shape of pleistocen women. *Antiquity* 65: 552–561.

Duhard J. P. (1996): *Réalisme de l'image masculine paléolithique*. Jérôme Million, Grenoble.

Józsa L. (2008): Az elhízás és ábrázolása az őskorban. *Orvosi Hetilap* 149: 2307–2312.

Józsa, L. (2009): Obesity and steatopygia depicted on paleolithic statues. *Praehistoria* 9/10: 333–340.

Józsa L. (2010): Milyen lehetett (volt?) az őskőkori asszony? *Folia Anthropol.* 9: 19–37.

Józsa L. (2011a): A kéz- és karlevágás középkori írásos, őskörtani és művészi emlékei. *Orvosi Hetilap* 152: 153–157.

Józsa L. (2011b): Az emberi test mesterséges módosítása (deformálása). V. Öncsonkítás. Rituális csonkítások. *Orvosi Hetilap* 152: 1550–1552.

Józsa, L. (2011c): Obesity in the Paleolithic Era. *Hormones* 10: 242–245.

Józsa L. (2011d): A hangszeres muzsika kezdetei. *MediArt* 4: 14–17.

László Gy. (1968): *Az ősember művészete*. Corvina, Budapest.

Morriss-Kay, G. M. (2010): The evolution of human artistic creativity. *J. Anat.* 216: 158–176.

Szemjonov, Ju. I. (1973): *Hogyan keletkezett az emberiség?* Kossuth, Budapest.

Taylor, T. (1996): *The Prehistory of Sex. Four Million Years of Human Sexual Culture*. Fourth Estate, London.

DR. JÓZSA LÁSZLÓ
patológus, Csernely